

יצחק צוקרמן והתנועה החלוצית בפולין בימי מבחן*

בידינו מכתב ששלח יצחק צוקרמן מן העיר קראקוב ב־20 ביוני 1945, כלומר סמוך לשחרור פולין מן הכיבוש הגרמני־הנאצי. המכתב לא ראה אור בחייו והתרפסם בקובץ 'מבפנים' רק אחרי מותו. היה זה מן הסתם רצונו של יצחק עצמו, אשר במידה רבה גזר על עצמו שתיקה. לבטח אין זה גם מקרה שמכתב זה וגם הרשימות מעיזבונו, שהופיעו רק עתה בספר, כתובים במקור יידיש.¹ זה מבטא נאמנה את עולמו הרוחני של הכותב, שספג בעירו האהובה עליו וילנה ממקורות התרבות היהודית על שתי לשונותיה, העברית והיידיש, ומרוחו זו האציל על תנועת 'דרור' ו'החלוץ' שבהן היה פעיל. הקטעים המובאים כאן הם בבחינת חשבון־נפש יהודי כללי ותנועתי.

חלק גדול מעמנו נכחד לעינינו. מדוע נכחדו כל־כך הרבה מיליונים? מפני שהיינו כל־כך רבים. ומדוע היינו כל־כך רבים? מפני שהיינו עם בווי [במקור כתוב "א פאסקודנער פאלק" ואולי התרגום הנכון הוא "עם נבוה" – ר"פ], שישן בשעה שצריך לעבוד, עובד בשעה שצריך ללחום, ושאין לו החוש הקטן הזה שקיים בדמו של כל שגצל – החוש לכברת האדמה שלו. אולם מאידך גיסא, מה היה קורה לארץ־ישראל שלנו, לו השונא היה חס וחלילה פורץ את החזית האפריקאנית והיה כובש את ארצנו? רעד עובר בי – אולם מה היה קורה? – השונא היה מכחיד [את היהודים] בארץ עד האחרון. השונא היה מתריב וחורש את תל־אביב שלנו ואת עין־חרוד שלנו. במלה אחת: בכל מקום שהשונא הגיע לשם – שם נמחינו מתחת לשמים. אולם השאלה היא שאלה אחרת לגמרי: מדוע נכחדנו ככה ולא אחרת? [...]

מדוע מתוך 600,000 יהודים שהיו בגיטו וארשה לחמו 500 (כך!) בלבד? אך לו היו הגרמנים עולים על אדמתנו בארץ, היו לוחמים ונופלים בקרב מתוך 600,000 יהודי ארץ־ישראל לא רק 500 אלא 150,000 [...]

מי לחם? מי ניהל את הקרבות? מתוך 22 קבוצות קרב בגיטו וארשה... היו 21 קבוצות מתנועת הפועלים ומתוך 21 קבוצות פועלים ונוער היו 75%

* תמצית דברים שנאמרו ביום השנה לזכרו של יצחק צוקרמן, בבית לוחמי הגיטאות ביום ט"ו בסיוון תשמ"ב – 6.6.1982.

שלנו. [מדובר כאן ב'אירגון היהודי הלוחם' ולא נלקחו בחשבון לוחמי 'האיגוד הצבאי היהודי' שהוקם מאוחר יותר על-ידי הרוויזיוניסטים ומנה כ-250 לוחמים. – ר"פ].

מי עמד בהגנת כבודנו בקראקוב? תנועתנו והאנשים הנהדרים של עקיבא [...] וקבוצה יהודית של פפ"ר, חוץ מאלה אף אחד. מי הגן על צ'נסטוכוב וביאליסטוק? ומי אירגן את ארגוני הקרב השונים במחנות השונים? במלה אחת – העמדת התנועה שלנו במבחן ההיסטורי? עמדה! ההיה החינוך נכון? היה נכון! לדעת לעבוד בזמן של שלום ולדעת להילחם בזמן מלחמה.²

עד כאן הקטעים מן המכתב. המחקר ההיסטורי המתעמק במאורעות התקופה מאשר במידה רבה את שתי המסקנות העיקריות של יצחק צוקרמן במכתב זה:

האחת, היטלר הוציא גזר-דין מוות על כל היהודים, ובידי השלטון הנאצי היו האפשרות והיכולת לבצע אותו בכל מקום שידו השיגה אותם. ליהודים לא היה הכוח למנוע זאת, גם לו נחלצו יותר להתנגדות מזוינת. גם היישוב היהודי בארץ-ישראל לא היה ניצל מגורל זה, לו היו מגיעים אליו צבאות היטלר. ונוכל להוסיף, גם בידי היהודים בעולם החופשי לא היה הכוח לעצור את היטלר מלבצע את תכנית 'הפתרון הסופי'. המסקנה השניה היא שהתנועה החלוצית עמדה במבחן התקופה, בארגנה את המרד בגיטאות. לא נרחיב את הדיון בסוגייה הראשונה, שהיא מקור לוויכוח הנטוש בתוכנו עד עצם היום הזה, ונציין רק זאת: הקביעה של יצחק צוקרמן בדבר גורל היהודים שיד השלטון הנאצי השיגה אותם איננה חכמה שלאחר מעשה. המחתרת החלוצית לא השלתה את עצמה, כי ההתגוננות בגיטו היא דרך הצלה. ככל שנעיין בדברים אותנטיים שכתבו או אמרו חברי התנועות החלוציות – הכרוזים של פפ"א או בוילנה, ושל 'הארגון היהודי הלוחם' בווארשה ובביאליסטוק, הפרוטוקול מאסיפת קיבוץ 'דרור' בביאליסטוק ועוד – נמצא כי המדברים על מרד והקוראים למרד לא השלו את עצמם וגם לא את היהודים שאליהם פנו, כי הלחימה היא דרך להצלתם. אך אלה, שהגו את רעיון המרד בגיטו והלכו בדרך זו, עשו כן מכורח המציאות הנוראה, חרף העובדה שהם לא ראו במרד דרך להצלתם. אך ראויה הסוגייה השניה – מבחנה של התנועה החלוצית, כי נעסוק בה ביום המוקדש לזכרו של יצחק צוקרמן, שכה רב היה חלקו בעמידת התנועה החלוצית במבחנים הקשים. עלינו להרחיב את הדיון בשני כיוונים: האחד, לדון באחדים מן המבחנים שהיתה להם חשיבות מכרעת, מהם כאלה אשר בלעדיהם מי יודע האם גם המרד היהודי, שאנו רואים בו מאורע בעל חשיבות היסטורית מרכזית, היה

מתקיים והשני, לנסות להשיב על השאלה במה היה עיקר תרומתה של התנועה החלוצית למרד היהודי.

מבחני התנועה בראשית המלחמה

המבחן הראשון שהתנועה עמדה בו היה ללא ספק המשך קיומה אחרי פרוץ המלחמה. ההתקדמות המהירה של צבאות היטלר בפולין שמה לאל את תכנותיהם לקיים את הפעילות התנועתית בתנאי מלחמה. קיבוצי ההכשרה ורבים מן החברים הבוגרים בסניפים נמלטו מזרחה יחד עם הזרם הכללי של המוני יהודים ולא־יהודים.

מרכזי התנועות החלוציות, שעזבו את וארשה ביום השביעי לפני פרוץ המלחמה, עדיין קיוו כי אי־שם במזרח, מעבר לנהר ויסלה, תתייצב החזית והם יוכלו להמשיך להתקיים על אדמת פולין. תקוותם לא התגשמה, ופולין כולה נכבשה, אך התנועה לא התפרקה לא בפרוץ המלחמה ולא בעת הנדודים. הם התארגנו מחדש באזור השלטון הסובייטי והמשיכו לראות את עצמם אחראים גם לאיזורים שנכבשו בידי הגרמנים.

שתי התנועות הגדולות ב'החלוץ'—'דרור' ו'השומר הצעיר'— היו מאורגנות גם בתקופת המלחמה, הראשונה בקובל והשניה בוילנה. להתארגנות זו היתה חשיבות מכרעת לגבי העתיד. חרף הגבולות שחצו בין החברים נשארה התנועה בתפיסתם של החברים כגוף אחד, וכך גם המשיכה להיות בכל תהפוכות המלחמה.

במכלול הבעיות של התנועה המתארגנת באזורי השלטון הסובייטי בלטו שלוש:

- א. איך להמשיך בעליה לארץ־ישראל?
- ב. איך להמשיך ולהתקיים כתנועה תחת השלטון הסובייטי, שאינו מתיר פעולה ציונית בתחומי שליטתו?

ג. איך לחדש את התנועה באזורי הכיבוש הגרמני?

הניסיונות העיקריים לפריצת דרך לארץ־ישראל נעשו בגבול עם רומניה. דרך גבול זה עברו הממשלה הפולנית ואנשי הפקידות הגבוהה, שחיפשו מקלט אצל שכנתם הדרומית. החלוצים קיוו כי דרך רומניה, שהיתה עוד לפני המלחמה ארץ מעבר לעולים לארץ־ישראל ואחד המסלולים לעליה בלתי־לגאלית, יוכלו להגיע ארצה. אך חרף המאמצים, העקשנות והנכונות להסתכן לא הניבה הפעולה בגבול עם רומניה פירות ממשיים. רק ימים מעטים בימי המלחמה עצמה היה הגבול פתוח־למחצה ומעטים אף עברו בו,

אך זה היה כאשר המחנה החלוצי היה עדיין בנדידה. כאשר פסקו הקרבות והחלה הדאגה ליום המחר, חלפה שעת-הכושר הקצרה. היציאה לרומניה נשארה בגדר חלום. לעומת זה התרכזו מאות חברי התנועה החלוצית מכל הזרמים – כאלפיים במספר – בוילנה, העיר שעברה לשלטון ליטא שהיתה אז עדיין עצמאית, וקיוו למצוא דרכה אפשרות לצאת ולעלות ארצה.

בו בזמן חזרו חברים פעילים לפולין הכבושה כדי להמשיך לפעול בתנועה שם. הראשונה בין החוזרים היתה פרומקה פלוטניצקה מ'דרור', ואחריה חברים מ'דרור' ומ'השומר הצעיר', ששמותיהם מוכרים לנו היטב: צביה לובטקין, טוסיה אלטמן, מרדכי אנילביץ, יוסף קפלן, שמואל ברסלב. יצחק צוקרמן, שהיה נתון כולו להקמת התנועה במחתרת באזור הסובייטי, חזר אחריה. שובם של החברים לפולין הכבושה כדי לחדש את הפעילות בתנועה, היה צעד יוצא-דופן. עצם ההחלטה להחזיר חברים לפעול באזור הכיבוש הגרמני היתה גורלית, ולא רק לגבי עתיד התנועה. החוזרים היו הגרעין העיקרי בקבוצת החברים אשר בנו את התנועה תחת שלטון הכיבוש, גיבשו את דרכה והנהיגו אותה בימי הכיליון והמרד.

גם באזור הסובייטי נמשכה ברציפות פעילות התנועה. זמן-מה עוד התקיימו קיבוצי ההכשרה שלא הסתירו את זהותם הציונית-סוציאליסטית ושעמדו על זכותם להתקיים כקומונות של חלוצים, אך הם ידעו היטב כי לא תוכר זכות התנועה לפעול באופן לגלי, ועד מהרה התחילו לארגן את התנועה במחתרת,, אך המבחן לא היה קל. הנאמנות לציונות הועמדה בשני מבחנים קשים:

א. המבחן האידיאולוגי, בעיקר אצל אלה שיחסם לברית-המועצות היה חיובי, גם אם לא השלימו, כמובן, עם העמדה השוללת את הציונות. כל עוד היה מרחק גיאוגרפי ביניהם לבין המדינה הסובייטית, לא היה לניגוד הזה ביטוי מעשי. אפשר היה להניח שבמשך הזמן תתיישב הסתירה שבין נאמנות לציונות לבין חיוב המשטר השולל את הציונות. אך עם ההשתלטות הסובייטית על האזורים המזרחיים של פולין הועמדה גישה זו במבחן המציאות.

ב. המבחן בחיי היום-יום. המציאות החדשה העלתה בעיות שהיה בהן כדי להטות מדרכו את הנוער היהודי. למשל, הפיתוי שהיה טמון באפשרויות שהמשטר החדש זימן לצעירים יהודים בתחום התעסוקה ובמיוחד בלימודים ובהכשרה מקצועית. קורסים במקצועות טכניים צצו חדשות לבקרים וקלטו צעירים וביניהם יהודים; מוסדות לימוד ברמות שונות ודלתות האוניברסיטה נפתחו לרווחה בפני סטודנטים יהודים ואף סיפקו עזרה חומרית ללומדים בהם. אין להסיק מזה, שכל הנרשמים ללימודים ויתרו על זיקתם לתנועה ועל השאיפה לעלות לארץ-ישראל. בתנאי

המשטר החדש היתה זו אחת האפשרויות להבטיח את הקיום וחברים ניצלו אותה אך נשארו נאמנים לדרכם. אצל אחדים שימש הסיפור על הרשמה לאוניברסיטה, שלא היתה ולא נבראה, הסוואה לפעולה במחתרת. כזה היה מקרהו של יצחק צוקרמן, שסיפר כי נרשם ללימודים באוניברסיטה (של לבוב מן הסתם), והשמועה שהפיץ שימשה לו כיסוי לפעילותו במחתרת.³

דוגמה אחרת: כאשר החל השלטון הקומוניסטי בפעולות לביטול המשק הפרטי היו יהודים בעלי עסקים הראשונים שנפגעו. לצעירים לעומת זה היה קל יותר להשתלב במערך הכלכלי החדש וכך נעשו הם המפרנסים במשפחה. לא ייפלא, איפוא, כי גם חברי התנועה חשו מחויבות רבה יותר מאשר בעבר כלפי הורים ומשפחה, ועמדו בפני דילמה לא קלה, אם לנטוש את הבית ולהצטרף אל היוצאים לוויילנה או לגבול אחר או להישאר ולתמוך במשפחה.

חבר התנועה, הפרט, עלול היה במוקדם או במאוחר לעמוד בפני דילמה זו או אחרת. בכל מקרה היה עליו להחליט על דרכו, וכדי לבחור דווקא בדרך החלוצית היה הצעיר צריך להיות בעל הכרה ציונית מעמיקה ושורשית. כל אחת מן התנועות נאלצה להתמודד במכלול הבעיות שהעלה המשטר הקומוניסטי באזורי השלטון הסובייטי. על פי הפעילות שהתנהלה למען הברחת הגבולות אל מחוץ לגבולות השלטון הסובייטי, על פי הריכוז הרב של חברי תנועות בוויילנה וקיומה של התנועה במחתרת, אשר חרף המאסרים והגירושים החזיקה מעמד עד סמוך לפלישה הגרמנית, נוכל לומר ללא היסוס, כי התנועה החלוצית אכן עמדה במבחן הקשה.

רק חודשים אחדים היתה התנועה באזור הכיבוש הסובייטי מרכז לתנועה כולה. לאחר מכן היא התפצלה לשלושה חלקים: האזור הסובייטי, שבו עשתה המחתרת של התנועות החלוציות את צעדיה הראשונים; התנועה באזור הכיבוש הגרמני, שהחלה להתארגן בעזרת החברים שעזרו למטרה זו לווארשה; והריכוז בוויילנה.

כשמונה חודשים פעל המרכז בוויילנה באופן לגאלי. בתקופה זו, עד לסיפוחה של ליטא לברית-המועצות לאחר מכן, היה המרכז בוויילנה חלון פתוח לעולם החופשי גם בשביל שני החלקים האחרים של התנועה. קשר זה של המרכז בוויילנה עם שני אזורי הכיבוש, וביניהם לבין העולם החופשי, הדאגה והטיפול בבעיותיהם של החברים באזורים הכבושים, העזרה הצנועה שהוגשה בידיהם או באמצעותם – לכל אלה היתה חשיבות מוסרית, מעבר לתועלת המעשית, דבר זה העניק לחברים את התחושה שהם אינם בודדים, שמעבר לגבולות הסוגרים עליהם קיימת התנועה.

בתקופה שסקרנו עד כה, תרם יצחק צוקרמן בעיקר להקמת המחתרת של 'דרור' באזור הסובייטי. בפרוץ המלחמה הוא שהה בעיירה הקטנה קליבאן

בווהלין, מרביץ תורה בסמינר למדריכים של 'דרור'. הפעולה בתנועות הנוער שבתה מעט בשבועות האלה. חברים ותיקים ממנו וגם שליחים מן הארץ שהו בקונגרס הציוני הכ"א שנפתח בג'נבה ב-16 באוגוסט. עוד בטרם חזר לווארשה, יחד עם אדק גולובנר, אף הוא חבר מרכז 'דרור', ניסו השניים להתגייס לצבא הפולני, כמתחייב מן המצב, אך בקשתם נדחתה. הקצין הצעיר, שאליו פנו בבסיס צבאי בדרך, הסביר להם, כי יש לו די והותר חיילים במדים ואין הוא יודע מה לעשות בהם.⁴ היה זה מסימני האנארכיה בצבא הפולני, שאותותיה ניכרו מן היום הראשון של המלחמה.

לווארשה הגיע יצחק צוקרמן הישר לדיונים על המצב במרכז 'החלוץ', ויחד עם האחרים עבר את דרך הנדודים לאזור הסובייטי למרכז החדש בקובל. התפקיד הראשון שהוטל שם עליו היה השליחות לוילנה. כאיש וילנה היה עליו ועל עוד חבר, אף הוא וילנאי, למצוא משם דרך לליטא, לשם חידוש הקשר עם ארץ-ישראל, שנותק בפרוץ המלחמה. אולם מסירת וילנה לליטא עשתה את שליחתם של השניים למיותרת. במקומה הוטלה על יצחק צוקרמן משימה אחרת: לחזור לאזור הכיבוש הסובייטי ולהקים בו תנועת 'דרור' במחתרת. ההצעה הועלתה כבר בהתייעצות שנערכה במרכז בקובל, אך ההחלטה עצמה התקבלה בהתייעצות בוילנה, שבה השתתף גם יצחק צוקרמן. עוד באותו יום הוא חזר לאזור הסובייטי, לתדהמתו של אביו, שלא הבין את פשר צעדו זה של בנו, החוזר אל מקום שבו נשקפה סכנה לכל מי שנחשד בציונות. הבחירה היתה מוצלחת ביותר, שכן כבר לפני פרוץ המלחמה הספיק יצחק צוקרמן להוכיח את יכולתו בפעולה בין בני נוער לומד, אשר עד להתחלת פעולתו היו מעטים ב'דרור'.

היוזמה להקמת המחתרת החלוצית באה גם משורות התנועה. גם נערים, שעדיין לא היו מועמדים להברחת גבולות, לא היו מוכנים לוותר על זהותם הציונית-חלוצית ועל זיקתם לארץ-ישראל, לשפה העברית ולתנועה. סגירת בית-הספר העברי 'תרבות' והחרמת הספרים העבריים קוממו אותם. החברים הפעילים שעברו בערים ובעיירות ואירגנו חברים לקראת ההברחה לוילנה, נוכחו לדעת כי רבים הנערים שאינם מוותרים, ממשיכים להיפגש בהסתר ותובעים שיארגנו אותם. נערים אלה היו התאים הראשונים במחתרת. בפעולה זו בלטה צביה לובטקין. מסביב ליצחק צוקרמן התרכזה קבוצת הפעילים הצעירים, חניכי הסמינרים התנועתיים שכבר הספיקו לרכוש ניסיון בפעולה חינוכית אם במרכז ואם בסניפים. לחברי 'דרור' אלה הצטרפו גם חברים מ'עקיבא' ומ'גורדוניה'.

במקביל התארגנה במחתרת תנועת 'השומר הצעיר'. שתי התנועות במחתרת ידעו תקופת לבלוב ופריחה, כהגדרתו של יצחק צוקרמן.⁵ ביוזמתו אף התנהל משא ומתן לאיחוד בין שתיהן. הפגישה המחודשת באזור הכיבוש

הסובייטי בין מאות חברי 'השומר הצעיר' ו'דרור' היתה פגישת אחים לרעיון ולגורל. המרכזים, שבהם סערו הוויכוחים בעבר, נהרסו. צריך היה להתחיל לארגן מחדש את התנועה – והפעם בתנאי מחתרת. מעבר לחילוקי-הדעות האידיאולוגיים, שהמלחמה לא ביטלה אותם והכיבוש הסובייטי אף החריפם, היתה הדאגה הבסיסית המשותפת, איך להבטיח לנוער היהודי במשטר הקומוניסטי חינוך יהודי, ציוני וחלוצי. משימה קשה זו הולידה את המחשבה בדבר איחוד או מיזוג או כל צורה אחרת של שיתוף-פעולה הדוק יותר.

ראוי לציין, כי רעיון האיחוד לא דעך בשנות המלחמה. במכתב לחברים בארץ הציג אותו צוקרמן כיעד חינוכי מרכזי של התנועה שהתחדשה אחרי המלחמה. הסמינר הראשון למדריכים שנערך בפולין המשוחררת אמור היה להיות, לדבריו של צוקרמן במכתב זה, הדור הראשון שישא את דגל האחדות של כל הארגונים החלוציים גם במובן הפוליטי וגם במובן הקיבוצי.

חסרים לנו עדיין מחקרים מקיפים על המחתרת החלוצית באזור הסובייטי, אך אין אנו פטורים מלהתייחס לשאלה האם קיוו המארגנים כי יוכלו לקיים מחתרת חלוצית במשטר הסובייטי ומה היו מטרותיהם. בוודאי לא נעלם מהם גורלה של התנועה הציונית בברית-המועצות עצמה, שנכרתה במהירות בשנות העשרים; אך למרות זאת לא היו מוכנים לוותר, והשיקול היה ענייני: בהברחה לוויילנה או דרך כל גבול אחר, שבה השקיעו מאמצים כה רבים, היה פיתרון לשעה ולשכבת גיל מסוימת, וגם ביחס אליהם לא יכול היה המבצע להקיף את כולם. הם עוררו את השאלה מה יהיה על הצעירים, העלולים ללכת לאיבוד בהתבוללות האדומה, ופירושו האמיתי של תהליך זה – קיצה המהיר של הציונות בקרב אוכלוסיה של כמיליון ושליש מיליון היהודים שזה מקרוב נקלעו למשטר הקומוניסטי. רק בצירופם של שני מסלולי הפעולה ראו, אפוא, את התשובה.

זאת ועוד: לפעולה ציונית-חלוצית באזורי השלטון הסובייטי היה היבט נוסף, רחב יותר – גורלם של היהודים והיהדות בברית-המועצות עצמה. הם שאלו את עצמם מה יעלה בגורלם של שלושה מיליון יהודים בברית-המועצות כיהודים. בעבר היתה שאלה זו נדחקת אל מתחת לסף התודעה הלאומית, אך עתה פרצה ועלתה על פני השטח והטרידה רבות את החברים מכל חלקי התנועה החלוצית. עם הפלישה הסובייטית לאזורים המזרחיים של פולין הורם מעט המסך שירד על יהודי ברית-המועצות שני עשורים קודם לכן. אופי הפגישה עם הדור שגדל והתחנך במשטר החדש, חיילים וקצינים יהודים, לא היה חד-משמעי. היחס החם שגילו רבים מהם ליהודים ולתרבות עברית עודד לחשוב, כי עדיין לוחשת שם גחלת החיים היהודיים. לעומת זאת הדהימה במקרים רבים הבורות בכל הנוגע ליהדות ולתרבות יהודית. היה זה מעין ראי ששיקף את העתיד, שאיים עליהם עצמם

אף לאחר שתסתיים המלחמה.

לסקרנות לגבי התעמולה האופפת את חיי היהודים בברית-המועצות היתה, אפוא, משמעות מיוחדת לגבי אלה שמצאו את עצמם יום אחד תחת שלטונה. הפגישה העמידה בפניהם את האתגר: האם לא ניתן ללבות את גחלת החיים היהודיים בברית-המועצות? האין זה תפקידה של המחתרת החלוצית לתרום את חלקה ולשמש גשר ליהודים אלה?

בתקופה הקצרה של קיומה התלבטה המחתרת החלוצית בין תקווה לספקות. וככל שטיפחו תקווה כי ברית-המועצות עשויה לשנות את יחסה לתנועה החלוצית, בכל זאת לא הישלו את עצמם בדבר האפשרות לקיים את התנועה במחתרת, אך בכל מקרה הכריעה את הכף האמונה הציונית השורשית. עם הפלישה הגרמנית נכרתה המחתרת החלוצית באזור הסובייטי ופעיליה וחבריה נספו עם כל עדת ישראל, אך היא לא אבדה ללא זכר. פה ושם היה לה המשך במחתרת הלוחמת ובמרד הגיטאות באזורים אלה.⁶

יצחק צוקרמן עצמו, אדריכל המחתרת של 'דרור' והרוח החיה בה, עזב את האזור הסובייטי במחצית חודש מארס 1940 ולא בשל חוסר אפשרות לפעול שם. במכתב מפורט שהגיע מווארשה תיארה צביה את מצבם הקשה, אך נמנעה מלבקש מפורשות שמישהו יבוא. בעקבות מכתב זה התקבלה ההחלטה לשלוח חבר נוסף לאזור הכיבוש הגרמני. שני חברים טענו לזכותם למשימה המסוכנת: יצחק צוקרמן ואדק גולובנר. יתרונו של אדק, שהיה יליד וינה, היה בידיעת השפה הגרמנית שנראתה כחשובה למי שיוצא לאזור הכיבוש הגרמני. יצחק צוקרמן, לעומתו, היה מנוסה בפעולה חינוכית עם בני נוער. לימים נתגלה מה רב היה כוחו של יצחק גם בשטחים אחרים, שונים לחלוטין.

תרומת התנועה החלוצית למרד

מה היה עיקר תרומתה של התנועה החלוצית למרד היהודי? כללית נוכל לציין כאמור, כי תנועות הנוער החלוציות מילאו תפקיד מכריע במרד היהודי בגיטו. משקלם בלט בשני תחומים עיקריים. בשלב ראשון, הם הצליחו לחשוף את האמת, כלומר להעריך נכונה את כוונת הנאצים בניגוד למנהיגות הבוגרת, שלא הכירה בחומרת המצב. בשלב שני, הם הצליחו להקים ארגוני לחימה כגורם עיקרי שהוביל למרד.

ההשמדה ההמונית התחילה, כידוע, עם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, והיהודים שהיו תחת שלטון הסובייטים, בין השאר בעיר

וילנה, היו הקרבנות הראשונים לפעולות הרצח של 'עוצבות המבצע' (Einsatzgruppen). פליטים שהגיעו מווילנה ומיישובים אחרים באזור הסובייטי היו המקור העיקרי לידיעות הראשונות שנפוצו בגנראל-גוברנמאן על רצח היהודים בכוונה תחילה. לתנועות הנוער החלוציות היו מקורות מידע משלהן. ברחבי פולין הכבושה היתה רשת של סניפים שהתארגנו מחדש עם שובם של החברים לפולין הכבושה. מרכזי התנועות בווארשה עמדו בקשר אתם ושליחיהם, שהיו לרוב חברות שנודעו מאוחר יותר כקשריות המחותרת הלוחמת. הן המשיכו לבר במקומות גם כאשר הן תחיל מסע ההשמדה בגנראל-גוברנמאן ולא אחת היו עדי ראייה למתרחש.⁷

במרכזים בווארשה לא הסתפקו בידיעות שהגיעו באקראי, ואפילו באלה שנודעו מפי חברי התנועות שנשלחו מווילנה לווארשה. ביוזמת ההנהלות חודש הקשר והשליחים שיצאו מווארשה והגיעו גם לערים ועיירות ביתר האזורים שהיו בשלטון הסובייטיים, נועדו אף הם להפצת הידיעות. כך היה לתנועות הנוער החלוציות חלק רב בהפצת ידיעות מהימנות על רצח היהודים בווילנה ובאזור.

אך הבעיה העיקרית היתה ההערכה הנכונה של משמעות המתרחש. גם כאשר רבו הידיעות על ההשמדה המבוצעת באזורים אחרים, עדיין התקשו רבים לקבל ידיעות אלו כקו כללי במדיניות הנאצית. התנועות החלוציות העריכו, כי רצח היהודים בווילנה הוא רק צעד ראשון להכחדת כל היהודים בפולין, – הערכה שהשמיעו לראשונה חברים בווילנה עצמה, אולם נתקלו בהערכות נוגדות בקרב חוגים חשובים בציבוריות היהודית בווארשה, שלא קיבלו דיעה זו ושללו את האפשרות שמעשי זוועה כאלה עלולים לקרות בלב לבה של אירופה. בחוגים אלה נפוץ הטיעון כי רצח היהודים באזור הסובייטי הוא מעשה נקמה ביהודים תושבי האיזורים הסובייטיים, על ששירתו בנאמנות את המשטר הקומוניסטי, ואילו בגנראל-גוברנמאן קיימים, כביכול, חוקים אחרים. למרות השוני בין שני האזורים והמדיניות הגרמנית ושיטותיה במקומות אלה, הרי היום ברור, שתחושת הצעירים היתה מדויקת יותר.

הידיעות שהתפרסמו בווארשה החל מסוף 1941 על הקמת מחנה ההשמדה בחלמנו, באזור ורתגאו (Warthegau), שסופח לרייך, שינו במקצת את הלוחך-הרוח בגיטו וצרו אווירה נוחה יותר לרעיונות הלחימה שהועלו במחתרת של התנועות החלוציות. אולם רק במחצית חודש מארס 1942 התאפשרה אותה התכנסות ידועה לשם התייעצות ציבורית ראשונה בנושא הלחימה ביוזמת 'החלוצ'. בישיבה זו בלט יצחק צוקרמן. הוא מסר דין וחשבון על השמדה המונית של יהודים שהנאצים החלו בה בגנראל-גוברנמאן בגליציה המערבית ובוורתגאו. הוא העריך את המצב כהתחלת פעולה המכוונת להשמדה כוללת של כל יהודי פולין והציע להקים ארגון יהודי לוחם.

התייעצות זו לא הביאה לתוצאות המקווות, והניסיון להקים ארגון יהודי לוחם כללי נכשל בשלב זה. לא נוכל להרחיב את הדיון על סיבות הכישלון, אך חשוב לציין, כי גם יותר מאוחר היה הצורך להסביר ולשכנע כי הגרמנים זוממים השמדה גמורה של יהודי פולין וכי הלחימה היא הכרחית. חשיפת האמת הזאת היתה משימה שלא הסתיימה אף פעם; כל עוד היו יהודים בחיים, היו גם שהשלו עצמם בתקווה כי יש סיכוי להצלה.⁸

רק האקציות הגדולות של גירוש יהודי וארשה הביאו לשינוי. משנאשו בשלב זה מן הסיכוי להקים ארגון לוחם רחב יותר, הקימו התנועות החלוציות בכוחות עצמם את 'הארגון היהודי הלוחם' (אי"ל). יצחק צוקרמן היה אחד מחברי המפקדה. אך לתדהמתם של חברי אי"ל לא שעו היהודים בגיטו לכרוזים שלהם וחברים שנתפסו בעת הדבקתם ספגו מכות, ומה שהיה גרוע יותר – לא היה בידיהם כל נשק.

האקציה הראשונה היתה מבחן קשה וגורלי בשביל 'הארגון היהודי הלוחם' בגיטו וארשה. משלוח הנשק הראשון, שהוברח סוף סוף לגיטו, נפל בידי הגרמנים, ואז התחיל השלב האחרון של הגירוש. כמות הנשק היתה מועטה עד לגיטו: חמישה אקדחים ושמונה רימונים, שהחברים בצד הארי הצליחו להשיג. אחרי שנפסק הגירוש הגיעה שעת חשבון-הנפש. נביא רק קטעים קצרים מדבריו של יצחק צוקרמן בהתכנסות של חברי 'דרור' ו'השומר הצעיר', המוכרים בשם 'ימי ספטמבר 1942':

גדול הוא השבר וגדולה החרפה, אך המעשה שמציעים לבצע [להתנפל באותו זמן על הגרמנים ללא הכנה וללא נשק] מעשה של ייאוש הוא. הוא יגווע ללא הד. הנזק לאויב יהיה אך מועט. הנוער ייספה. נחלנו עד כה כישלונות אין ספור ועוד ננחל תבוסות. יש להתחיל מחדש [...] אריה [וילנר] צריך לשוב ולצאת לצד הארי. שוב יש לחפש קשרים חדשים. תמורת כסף שנגייס בגיטו נקנה נשק בעצמנו אצל סוחרים פרטיים. יש להילחם עד חורמה בבני-הבליעל היהודיים. אילולא הבגידה היהודית לא היו הגרמנים משתלטים כה מהר ובקלות כזו על הגיטו. אולי עוד נצליח.⁹

היה זה יצחק צוקרמן, שסיכל את מחשבת הייאוש, אשר השתלטה על רבים, והטה בכך את הכף אל החשיבה הרציונאלית. דבריו חוללו את המפנה הדרמאטי באותה ישיבת אבלים, מן הקריאה למעשים של ייאוש אל הפעולה המתוכננת ואל ההכרעה על חידוש המאמץ לארגן את הכוח היהודי הלוחם. הרחבנו את הדיון על מה שהתרחש בהתכנסות זו, כי היא היתה נקודת-מפנה. ההתוועדות של ה-13 בספטמבר סיימה את התקופה הראשונה לקיומו של 'הארגון היהודי הלוחם' בגיטו וארשה. בשלב הראשון היו שותפים בו רק חברי תנועות הנוער החלוציות, קומץ צעירים שהיה רחוק

מלייצג את הציבור היהודי, אך חרף זאת הם לא ויתרו על דרכם, דרך ההתנגדות בנשק. כצפוי, בתנאים שהם פעלו, הם נחלו כישלון, הם לא יכלו להגשים את מטרתם העיקרית, עצם הלחימה, וגם לא הצליחו לרכוש את אהדת הציבור לרעיון של התנגדות כלשהי. התסכול בשל קוצר היד לבצע פעולות של ממש נגד הגרמנים כמעט מוטט את הארגון הצעיר. משחלף המשבר יצאו לפעולה במשנה מרץ. התחילה תקופה חדשה, ובה נוספו שותפים לדרך ההתנגדות המזוינת.

לסיכום, נוכל לומר, כי יש מידה רבה של צדק בהערכתו של יצחק צוקרמן, כי ישיבה זו של ה-13 בספטמבר 1942 היא שקבעה את גורל המרד בגיטו וארשה, ומותר להוסיף: גם בגיטאות אחרים. התנועות החלוציות ו'הארגון היהודי הלוחם' בגיטו וארשה היה מרכז מדריך ומכוון גם בגיטאות אחרים, ו'הארגון היהודי הלוחם' הוקם בהם בהשראת ההנהגה החלוצית בגיטו וארשה.

הדיכוי האכזרי של מרד גיטו וארשה, שבו מצאו את מותם רוב הלוחמים, לא ביטל את השפעתו. ככל שההדים ממלחמת הגבורה בגיטו וארשה הגיעו ללוחמים בגיטאות אחרים, נתחזקה החלטתם להילחם.

הערות

- 1 יצחק צוקרמן (אנטק), פרקים מן העיזבון, בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב.
- 2 מבפנים, כרך מ"ג, סתיו תשמ"ב, עמ' 337-338.
- 3 ראה: עדות יצחק צוקרמן, יהדות זמננו 14 (59).
- 4 עדות יצחק צוקרמן, שם.
- 5 שם, שם, עמ' 16.
- 6 ראה שלום חולבסקי, על נהרות היימאן והדנייפר, יהדות ביילורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה, הוצאת מורשת וספרית פועלים, תשמ"ב-1982.
- 7 עדות אחת כזאת הוא סיפורה של חווקה פולמן, על ביקורה יחד עם פרומקה פלוניצקה בעיר הרובישוב בעת שבעיר התנהלה אקציה, ראה: 'קשרית בדרכים', ספר מלחמות הגיטאות (ערכו יצחק צוקרמן ומשה בסוק), הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, 1954, עמ' 40-43.
- 8 על הידיעות שהגיעו לווארשה והדיונים בעקבותיהם במארס 1942, ראה: ישראל גוטמן, יהדות וארשה, 1939-1943, תל-אביב 1977, עמ' 193-207; על חילוקי הדעות בציבור היהודי בראשית האקציה הגדולה, שם, עמ' 248-255.
- 9 מן המקור בידיש ראה בספר: יצחק צוקרמן (אנטק), פרקים מן העיזבון, עמ' 108-110; ראה גם: גוטמן, עמ' 263-267.